
KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

A SZÜKSÉGLETEK JELENTŐSÉGE ÉS JELENTÉSE MARX GONDOLATRENDSZERÉBEN (II.)

HELLER ÁGNES

A SZÜKSÉGLETEK ÁLTALÁNOS FILOZÓFIAI FOGALMÁRÓL A SZÜKSÉGLETEK ELIDEGENEDÉSE

A szükségletek általános filozófiai fogalmát Marx a *Gazdasági-filozófiai kéziratokban*, továbbá *A német ideológiában* dolgozza ki. Ezért elemzéseinkben elsősorban ezekre a művekre fogunk támaszkodni. A problémák egy része — legalábbis összefüggő koncepció formájában — a későbbiekben nem jelenik meg. Más részük hasonló vagy módosult értelmezésben tűnik fel a későbbi művekben. Azokban az esetekben, melyekben a gondolatmenet módosulására (elsősorban a *Grundrissében*) adataink vannak, ezeket beépítjük fejtegetéseinkbe, és konfrontáljuk a fiatal Marx elképzeléseivel.

Az emberi szükséglet és a szükséglet tárgya *korrelatívok*. A szükséglet mindig valaminő konkrét tárgyra, illetve tárgyi tevékenységre vonatkozik. A tárgyak „hozzák létre” a szükségleteket, és fordítva, a szükségletek a tárgyakat. A szükséglet és a szükséglet tárgya egyazon komplexum „mozzanatai”, „oldalai”. (*A német ideológia*, III. 25. o.) Ha azonban nem egy „társadalmi test” statikus modelljét, hanem *dinamizmusát* vesszük szemügyre (feltéve, hogy az adott „társadalmi test” módot ad erre a dinamizmusra), akkor a *termelés* mozzanata a *primér*: a termelés az, amely új szükségleteket teremt. Igaz, maga az új szükségleteket teremtő termelés is a már kialakult szükségletek *függvénye*: „Az anyagi élet különböző alakulása természetesen mindenkor a már kifejezett szükségletektől függő, és mind e szükségletek létrehozása, mind kielégítésük maga is történelmi folyamat...” (MEM. *A német ideológia*, 66/67. o.)

A szükségletek „tárgyán” természetesen nem kizárólag a dologi tárgyiaság értendő. A világ önmaga egészében tárgyi világ, *minden társadalmi viszony és produktum az ember tárgyiasulása*. (A későbbiekben

Marx differenciál objektíváció és tárgyasulás között, de ez — a szükségletelmélet szempontjából — nem jelent elméletmódosulást.) Az ember tárgyasulási folyamatában születnek meg az emberi érzékek és a már egyszer létrejött tárgyasult-emberi viszony az, ami az emberi szükségleteket, érzékeket — legalábbis *lehetőség szerint* — minden embernél kifejleszti: „... tehát az emberi lényeg tárgyasulása kell *mind elméleti, mind pedig gyakorlati tekintetben* ahhoz, hogy az ember érzékét emberivé tegye, mind pedig ahhoz, hogy megteremtse az emberi és természeti lényeg egész gazdagsága számára megfelelő emberi érzéket.” (*Gazdasági-filozófiai kéziratok*, 73—74. o.) (A dőlt betűs kiemelés tőlem — H. Á.) Az emberi szükséglet *legfőbb tárgya a másik ember*. Vagy jobban mondva: a szükségletek humanizáltságának foka azon mérhető, hogy mennyire *vált* az ember (láttuk: mint cél) a másik ember szükségletének legfőbb tárgyává.

Az állati szükségletek is mindig tárgyra vonatkozó szükségletek. Csak hogy: az állati szükségletek és tárgyaik az állat *biológiai* konstitúciójával „adva vannak”. Fejlődhetnek ugyan, de akkor a faj fejlődésével állunk szemben. Az emberi szükségletek viszont (a természeti korlátok viszszaeszkortásával) egyre inkább a *tárgyasulásra* (a tevékenység és az objektíváció értelmében) irányulnak. Az ember megtermeli szükséglete tárgyait. S ugyanakkor megtermeli a szükséglet kielégítésére szolgáló eszközöket (e kettő lehet szinonim, de nem feltétlenül az). Az emberiség genezise voltaképpen a szükségletek genezise.

A „genezis” előbb megfogalmazott elmélete Marxnál kétszer is megjelenik, méghozzá egymáshoz közel álló előfordulási helyeken a *A német ideológiában*. „Az első történelmi tett tehát e szükségletek kielégítésére szolgáló eszközök előállítását...” (MEM. 3. *A német ideológia*, 29. o. Az állati szükségletekről van szó — H. Á.) Majd: „... és új szükségleteknek ez a megteremtése az első történelmi tett.” (Uo.) A két idézet *ugyanazt* a gondolatot fejezi ki különböző szempontokból. Amennyiben ugyanis eszközöket teremtünk szükségleteink kielégítése számára, akkor az eszközre vonatkozó szükséglet már új — az állattól különböző — szükséglet. Az „első történelmi tett” poétikus kifejezésével tehát az új (*a biológiai konstitúcióban nem adott*) szükségletek, illetve szükségletkvalitások megteremtése írható le.

Az emberi szükséglet tehát a tárgyasulásban születik. Az emberi társadalomba beleszületett emberi lényt szükségleteinek kialakulásában a szükségletek tárgyai „vezetik”. A szükségletek az objektívációkban és általában a tárgyasult világban vannak „feladva”, s új szükségleteket tárgyasuló tevékenységek hoznak létre. A szükségletek tárgyra irányultsága egyben a szükségletek aktivitása is. A szükségletek egyúttal szenvedélyek és *képességek* — szenvedélyek és képességek a tárgy elsajátítására —, ahogy a *képességek maguk is szükségletek*. Így a *tárgyi tevékenység képessége egyik legfőbb szükségletünk*. (A munka „életszükség-

letté" válásának — a későbbiekben olyan fontos — marxi gondolata ebben a filozófiai koncepcióban alapozódik meg.)

Magunk részéről csak az emberi szükségletet, a tárgyiasulásra vonatkozó és attól vezetett szükségletet neveznénk *egyáltalán szükségletnek*. Az állatnál inkább ösztönről, illetve ösztönzőről vagy „drive”-ról beszélünk. Ez természetesen pusztán definíció kérdése. Fontosnak csak annyiban tartjuk, amennyiben a *társadalmasodott pszichikum* elemzésénél döntő lehet. Annak elemzésénél ugyanis, hogy miképp „vezetik” a szükségletek az emberi ösztönzőket, „drive”-okat, továbbá a szükségletek *egyedi* tárgyaira irányuló vágyakat, szenvedélyeket, kívánságokat. Az állatnál a drive-ok tárgyának „neme” és egyede között nem lehet efféle különbséget tenni. A szükséglet, mint a tárgyak minőségileg különböző *osztályaira* való igény — melyet maguk a „tárgyasulások” „teremtnek”, és a *szükségletek vezette individuális vágy* e tárgyak *konkrét egyedeire* vonatkozóan, melyek közül az első mindig *értékviszony* is, a másik nem okvetlenül az —, olyan komplex jelenség, mely legalábbis értelmessé teszi a szükséglet fogalmának sajátosan történelmi-emberi alkalmazását. Ez nemcsak a biológiai ösztönzőktől teljesen „szabad” szükségletek, illetve vágyak viszonyában van így. Pl az anyára irányuló szexuális vágy évezredek óta szemben áll a szexuális szükséglet társadalmi normatívájával (a szükségletben inherensen tartalmazott értékviszonnal) — enélkül nem is lehetne „komplexum” szülője.¹

Az előbbiekben csak látszólag távolodtunk el a marxi gondolatok elemzésétől. Ugyanis Marx is kísérletezik helyenként azzal, hogy a szükségleteket és a konkrét „tárgyakra” irányuló vágyakat elkülönítse egymástól.

A szükségletekhez való pszichikai viszony (a szükségletek pszichikai vonatkozásának) elemzésében Marx lényegében felvilágosító maradt, és gondolatmenete nem sokban különbözik Fourier-étől. *A német ideológiában* (Stirnerrel vitatkozva) írja: „Hogy egy vágy megrögződik-e vagy sem, (...) az attól függ, vajon az anyagi körülmények (...) megengedik-e, hogy ezt a vágyat *normálisan* kielégítsük és másrészt vágyaknak egy összességét fejlesszük ki. Ez utóbbi megint attól függ, hogy olyan körülmények között élünk-e, amelyek lehetővé teszik számunkra a mindenoldalú tevékenységet és ezzel valamennyi hajlamaink kiművelését.” (MEM. 3. *A német ideológia*, 239. o.) (Kiemelés tőlem — H. Á.) Ugyanitt — egy, a kéziratból kihúzott passzusban — részletesen elemzi ugyanazt a kérdést. Indokoltnak tartjuk ennek a passzusnak bevonását vizsgálódásunkba, minthogy a törlést bizonyonnyal nem az motíválta, mintha Marx az ott kifejtetteket nem tartotta volna sajátjának. A gondolatmenet ugyanis lényegében megegyezik az előbbiekkel, melyek

¹ Ebben az esetben az ösztönző, mely általános (nemi vagy táplálkozási ösztönző stb.), számára a szükségletek tárgyai (tehát a szükségletek társadalmilag, illetve az interioriáció következtében individuális).

bent maradtak a kéziratban: „A kommunista organizáció kétféleképpen hat a vágyakra, amelyeket a mai viszonyok az egyénben előidéznek; e vágyak egy része — tudniillik azok, amelyek minden viszonyok között léteznek és különböző társadalmi viszonyok csak formájukban és irányukban változtatják meg őket — ez a rész ebben a társadalmi formában is csak annyiban változik, amennyiben megadják nekik az eszközöket *normális* kifejlődésükhöz; ellenben egy másik részük — tudniillik azok a vágyak, amelyek eredetüket csak egy meghatározott társadalmi formának (...) köszönhetik — ez a rész teljes egészében megfosztatik életfeltételeitől.” (*A német ideológia*, 240. o.), lábjegyzet. Kiemelés tőlem. — H. Á.) A továbbiakban Marx azokról a vágyakról beszél, melyek „fix” volta meg nem szüntethető, azokról tehát, amelyek biológiai ösztönzön alapulnak, majd így folytatja: a kommunisták „... csak a termelés és az érintkezés olyan organizációjára törekzenek, amely lehetővé teszi számukra *az összes szükségletek normális, azaz csak maguk e szükségletek által korlátozott kielégítését.*” (Uo.) (Kiemelés tőlem — H. Á.)

Mindenekelőtt figyeljük meg, hogy a „normális” értékmérő *mindhárom* fejtegetésben perdöntő szerepet játszik. (A „normalitás” különben is gyakran játssza az értékmérő szerepét Marxnál; gondoljunk csak *A politikai gazdaságtan bírálatának* bevezetésére, aholis a görögségről mint az emberiség „normális” gyermekkoráról beszél.) Ha az ember szükségletekben gazdag és szükségletei kielégítésének csak egyéb szükségletei szabnak határt, akkor a vágyak „normális” mederbe terelődnek, nem fixálódnak *kizárólag egyetlen* tárgyra, s ennél fogva „normálisan” kielégíthetők.

Bár a szükségletek pszichikai vonatkozásának elemzésére Marx a későbbiekben nem tér ki részletesen, minden összefüggésből világos, hogy sosem adta fel ebben a vonatkozásban — felvilágosító-racionalista álláspontját. Nemcsak arról van szó, hogy az „egyesült termelők” társadalmában egy, a jelenben létezőtől *teljesen* eltérő tudati és pszichikai struktúrával számol, hanem arról is, hogy ennek az átalakulásnak a *lehetősége*, de akár *folyamata* sosem válik *problémává* számára. Mi több: a pszichikai átalakulás *tempójának* kérdését sem veti fel. Azzal, hogy az emberek a társadalmat átalakítják, egyben önmagukat is *radikálisan* átalakítják, „természetes” (azaz „normális”) folyamat ez, melynek kimenetele nem lehet kétséges.

Tévedés ne essék: nem az „örök emberi természet” álláspontját védem Marxszal szemben. Hiszen a kommunizmus választásához hozzátartozik annak a *lehetőségnek* az igénye, hogy az emberi pszichikum — az elidegenedés megszüntetésének folyamatában — valóban *radikálisan* átalakul. De egyrészt: bizonyos, hogy ez sokkal hosszabb és bonyolultabb folyamat, mint ahogy azt Marx elképzelte. Másrészt nem hiszem, hogy egyáltalán lehetséges olyan társadalom (és olyan emberi psziché),

melyben a vágyak és szükségletek kollíziója nem lépne vagy ne léphetne fel. Az a körülmény, hogy a szükségletek kielégítésének csak más szükségletek szabnak határt, még nem mond semmit a vágy és szükségletek viszonyáról. Továbbá: az a predikció, hogy a szükségleteknek csupán más szükségletek szabnak határt, igaz lehet a *kielégíthető* szükségletek egymásra való vonatkozásában (bár ott is az a kérdés, hogy *milyen* szükségletek *milyen* szükségleteknek szabnak határt), de nem lehet igaz általában, minthogy a szükségleteknek (anyagi szükségleteket figyelembe véve) határt szab a termelés, más szükségleteknek a szükségletek legkülönbözőbb heterogén „tárgyai”.

A szükségletek filozófiai elemzésének centruma Marxnál a *szükségletek elidegenedésének* problémája. Az értékmérő — mint láttuk — ebben a vonatkozásban is a „szükségletekben gazdag” ember. A szükségletek elidegenedése *ennek a gazdagságnak elidegenedése*.

A „szükségletekben gazdag ember” egy vonatkozásban *tudatos filozófiai konstrukció*, nem empirikus tényeken alapul. Sohasem létezett olyan társadalom, melyben *bármely* társadalmi osztály vagy réteg tagjai tipikusan „szükségletekben gazdagok” lettek volna. Az antik társadalom individuuma ugyan *látszólag* szükségletekben gazdag volt, de ez a gazdagság a *bornírtság* gazdagsága, azé az emberé, aki még nem szakadt le a „természetes közösség” köldökzsinórjáról. Igaz: ezt a kort az „emberi” „teoretikus” érzékek kialakulása és gyakorlása messzemenően jellemezte, igaz, hogy a szükségletsztruktúrában a *kvalitás* és nem a *kvantitás* uralkodik.² A termelésnek és ezzel a szükségletek végtelen kibővülésének „határt szabó” közösségi struktúra azonban nemcsak az individuumok sokoldalúságának „bornírtságát” szabja meg, de az univerzalitás (gazdag szükségletek) történelmi periódusát is röviddé, esetlegessé, „visszavonhatóvá teszi” — ahogyan a későbbi történelmi fejlődés vissza is vonta.

Továbbá: a „természetes közösségeken” alapuló társadalmak munkamegosztásában a szükségletek *kvalitatíve* „fel voltak osztva”. A jobbágyanak nem azért voltak *kvalitatíve* más szükségletei, mint földesurának, mert a szükségletek tárgyait nem tudta „megvásárolni”, ezek természet adta módon voltak *kvalitatíve* különbözőek. Már ezért is kellett a szükségleteknek egyoldalúaknak, bornírtaknak maradniok. A szükségletek nem individualizálódhattak, teljes mértékben a rendi struktúrának voltak alárendelve. „*Valamennyi eddigi rend és osztály* élvezeteinek egyáltalában vagy gyerekesnek, fárasztónak vagy brutálisnak kellett lenniök, mert mindig el voltak választva az egyének egész élettevékenységétől,

² Marx *A tőkében* sokszor hangsúlyozza az antik gondolkodók fölényét ebben a vonatkozásban a polgári társadalom ideológiusaival szemben (hol Platónra, hol Arisztotelészre hivatkozva). Még azt az apercüt is megengedi magának, hogy más szemmel kell nézni azt a kisajátítást, mely a görög tragédiaírókat és filozófusokat „szülte”, mint azt, mely csupán arra szolgál, hogy a „textilipar mágnását” „termelje ki”.

életük voltaképpen tartalmától, és többé-kevésbé arra szorítkoztak, hogy egy tartalmatlan tevékenységnek egy látszólagos tartalmat adtak.” (MEM. 3. *A német ideológia*, 411. o., láb.) (Kiemelés tőlem. — H. A.) A „szükségletekben gazdag” individuum — mint társadalmilag jellemző típus — tehát olyan filozófiai konstrukció, mely csak a *jövőben* verifikálódhat, de melynek — Marx szerint — a *jövőben* létre *kell* jönnie, „Sem a természet — objektíve —, sem a természet szubjektíve nincs meg közvetlenül az *emberi* lény számára adekvát módon”. (*Gazdasági-filozófiai kéziratok*, 109. o.)

Azt mondtuk, hogy a „szükségeiben gazdag ember” fogalma részben tisztán filozófiai konstrukció — Marx intenciója szerint is. Másrészt azonban Marx mindig is igyekszik ezt a konstrukciót empirikus — bár értékakcentust tartalmazó — tényekkel megalapozni. Éppen erre szolgál az „emberi lényeg” fogalma.³ Az emberi lényeg (az ember gazdagsága), melynek fogalmi konstituensei az univerzalitás, tudatosság, társadalmiság, objektíválódás és szabadság, dűnamisz jelleggel kialakult akkor, mikor az ember önmagát emberré teremtette. Ez jellemzi az embert (mint társadalmi lényt) szemben az állatvilággal, ezek a magánvaló emberi *nem* (Gattung an sich) *lehetőségei*. Az emberiség fejlődése folyamán nem valósíthat meg mást, mint *saját* (nemében adott) lehetőségeit. Az osztálytársadalmakban a „nembeliség” ellentéteken keresztül fejlődik. Össztársadalmi szinten az emberek kibontakoztatják nembeli képességeiket (legalábbis egy bizonyos szintig), de az egyes individuumok nem részesülhetnek az osztálytársadalmi gazdagságból. A munkamegosztásnak alárendelt individuum szegény marad (a „szegény” szót széles értelemezve) egyidejűleg a nem gazdagodásával, s a nem gazdagodásának eddigi csúcspontján (a kapitalizmusban) az individuális elszegényedése tetőpontját éri el. Az elidegenedés megszüntetése (a magántulajdon, illetve munkamegosztásnak való alárendelés megszüntetése) következtében *minden* individuum részesülhet (élvezetben és tevékenységben) az osztálytársadalmi gazdagságban, mely szintén új, magasabb rendű formát ölt. Ekkor válik az ember magáértvalóan is nembeli lényvé, lesz a „külső” és a „belső” természet is az emberi lényeghez „adekvát”.

Az elidegenedés egyik (az osztálytársadalmakra mindvégig jellemző) formája — Marx szerint — a vallás. A vallásban — és a legfőbb vallási „tárgyban”, az istenben — az ember lényegi erői jelennek meg, mint az embertől idegen, felettük uralkodó erők. A *vallási szükségletben* ezért maga az elidegenedettség (a tárgy elidegenedése és az *emberi* szükséglet elidegenedése) fejlődik ki. De az égi család titka a földi család. A vallási elidegenedés és a vallási szükséglet csak akkor tűnik el, ha az em-

³ Miután Marx koncepcióját az „emberi lényegről” Márkus György *Marxizmus és antropológia* című könyvében részletesen elemezte, s ennek alapján magam is többször írtam róla (l. *Hipotézis egy marxi értékelmélethez*), a problémára most csak futólag térek ki.

berek megszüntetik az elidegenedést a „földi” világban. A pusztá ateiz-mussal (mely az elidegenedetség egyik formáját a másik formájával akarja legyőzni) ezért a kommunizmust kell szembeállítani: azt a mozgalmat, mely megszünteti az emberi nem és egyed, a lényeg és lét diszkrépanciáját általában s ezzel a vallási szükségletet mint *szükségletet*.

Az elidegenedés Marx értelmezésében nem valaminő már régebben „készen álló” nembeli lényeg vagy emberi természet „eltorzulása” — magában az elidegenedésben fejlődik ki az emberi lényeg, ez teremti meg a lehetőséget a „szükségletekben gazdag ember” létrejötte számára. Marx fejtegetései szinte patetikusakká válnak akkor, mikor éppen a kapitalista társadalom szükségleteket egyetemesé tevő, gazdagító funkciójáról beszél. Mivel az erre vonatkozó szövegek közismertek, csak egy — rövid — passzust idézek: „... ennek következtében a természettudomány fejlődése a legmagasabb fokig; hasonlóképpen új, magából a társadalomból eredő szükségletek felfedése, megalkotása és kielégítése; a társadalmi ember valamennyi képességének kultúrája, és ugyanennek, mint szükségletekben a lehetőségig gazdag, mert képességekben és kapcsolatokban gazdag embernek a termelése... hasonlóképpen feltétele a tőkére alapozott termelésnek.” (*Grundrisse*, 312—313. o.) De a kapitalizmus nemcsak új (társadalmi) szükségletek és képességek termelője. Azzal, hogy az áruviszonyt általánossá teszi, megteremti a *pénzt mint az általános társadalmi gazdagság mennyiségi „megtestesítőjét”*. Most már nem a „természet adta” munkamegosztás osztja el a szükségleteket azok kvalitása szerint; *elvileg* a társadalom egyetlen tagja sincs kizárva bármely minőségű szükséglet kielégítéséből: csak meg kell vásárolnia annak tárgyait.

Ugyanakkor azonban: a szükségletek gazdagodásának — mely ebben a mértékben a kapitalizmus teremtvénye — maga a kapitalizmus mint társadalmi viszony szab határt. Méghozzá — Marx szerint — ikétféle vonatkozásban. Egyrészt azzal, hogy újratermeli a szegénységet (a proletáriátusnál a szó szoros értelmében is, a burzsoáziánál a szó filozófiai értelmében), másrészt mert végső soron határt szab a termelőerők fejlődésének — részben az átlagprofitráta süllyedésének törvénye következtében, másrészt a periodikusan szükségképpen ismétlődő válságok miatt, végül, de nem utolsósorban, a legfőbb termelőerő, a munkás degradálásával.

Az, hogy a kapitalizmus „sokoldalú, gazdag szükségleteket” teremt, *miközben* az embert elszegényíti, a munkásokat „szükséglettelenné” változtatja, nem véletlenül kap Marxnál mindig *emfatikus* hangsúlyt. A „radikális szükségletek” témája csendül itt fel, s ez — mint látni fogjuk — Marx „kompozíciójának” mondhatnánk *főtémája*. A „szükségletekben gazdag ember” filozófiailag konstruált fogalom, az „emberi lényeg” — ha empirikusan is meg van alapozva — mégis „csak” (ezt nem pejorative mondjuk) értékkategória. Ámde ha a „nembeli lényeg” megvalósításának követelménye, a „szükségletekben gazdag ember” csupán a jövőben verifikálható elképzelése egyedül Marx Károly „magánfilozófus vagy ma-

gánkritikus” agyában születik meg, akkor kik és miért fogják megdönteni a kapitalizmust? és nemcsak megdönteni, hanem *abban az irányban meghaladni*, amely irányba Marx Károly eszméi fordultak — ha tiltakozott is a „megvalósítandó eszmény” kifejezés ellen? Az eszme — ha a tömegekbe hatol — anyagi erővé válik, de csak akkor, *ha azok a szükségletek befogadására készen állnak. A legnagyobb fokú elidegenedésnek kell megszűlnie — még hozzá tömegméretekben — az elidegenedés meghaladására, a gazdagság, a „nembeli lényeg megvalósítására” irányuló szükségleteket. Ez Marx elidegenedésméletténe legnagyob paradoxonja.* Egy paradoxon, amely — így reméljük — reális lehetőségek megfogalmazásának bizonyul.

Vizsgáljuk meg most — Marx nyomán — a szükségletek elidegenedését a kapitalizmusban. A rendkívül bonyolult fejtegetéseket négy problémakörre fogjuk felosztani: 1. Az eszköz és cél viszonya; 2. Kvalitás és kvantitás, 3. Az elszegényedés (redukció), végül 4. Az érdek.

1. A gazdagság elidegenedett fejlődésben, illetve „állapotában” *minden cél eszközzé és minden eszköz céllá válik.* Ez az eszköz—cél „megfordulás” az emberi lényeg minden mozzanatának vonatkozásában kifejeződik.

Mindenekelőtt — mint erre már utaltunk — „normális”, illetve „emberi” viszonyok között az ember számára a legfőbb cél maga a másik ember. Az elidegenedés ezt a legfőbb célt is eszközzé változtatja: az ember a másik ember számára pusztá eszközzé válik: privát céljai kielégítésének, birtoklásvágya kielégítésének eszközévé.

A munkának minden társadalomban *kettős* jellege van: elvont munka és konkrét munka. A konkrét munka célja az ember szükségleteinek kielégítése. Ebben a vonatkozásban a munkavégzés maga az eszköz. Az elidegenedésben (s különösen a kapitalizmusban) a munka tartalmazta cél—eszköz viszony ellentétére fordul. Az árutermelő társadalomban a használati érték (a konkrét munka eredménye) *nem* szükségleteink kielégítését szolgálja: lényege éppen az, hogy a *nem tulajdonos* szükségletét elégíti ki. A munkás számára teljesen közömbös, hogy milyen hasznos munkát végez, hogy milyen használati értéket termel — erre nincsen semmiféle vonatkozása. Ezzel szemben éppen az *elvont munka* az, amit a munkás szükségletei kielégítéséért végez: azért és csak azért dolgozik egyáltalán, hogy megéljen, hogy pusztá „szükségszerű szükségleteit” kielégítse. A munkavégzés pusztá „eszközzé” válása a gépiparban tetőződik. „A gépi munka, miközben az idegrendszert a legsúlyosabban megtámadja, elnyomja az izmok sokoldalú játékát, és minden szabad testi és szellemi tevékenységet konfiskál. Még a munka megkönnyítése is a kínzás eszközévé lesz, mert a gép nem a munkást szabadítja meg a munkától, hanem munkáját a tartalomtól.” (MEM. 23. *A tőke*, I. 394. o.)

A termelőerők fejlődésének „normális” célja a „tisztá társadalomban” a munkás munkájának megkönnyítése (a munkás megszabadítása a

munka brutális, embertelen formáitól), a munkaidő csökkentése, nagyobb gazdaság termelése mindenki számára. De eszköz—cél viszony itt is megfordul. Miután kapitalista körülmények között a produktivitás növelésének célja az *értéktöbblet termelése*, maga a produktivitásnövelés is pusztá eszközzé válik. Ugyanakkor: nem könnyíti a munkás munkáját, hanem embertelenebbé változtatja, nem csökkenti, hanem meghosszabbítja a munkaidőt, s végül: a gazdaság termelésével együtt és egyszerre termeli és újratermeli a szegénységet (a szó közvetlen és filozófiai értelmezésében egyaránt).⁴

A társadalmi termelés célja — így Marx — a társadalmi szükségletek kielégítése. A kapitalista ipar (és mezőgazdaság) azonban *nem* a szükségletekre, nem a szükségletek kielégítése céljából termel. Célja a tőke értékesítése, aminek a szükségletek — piacon történő — kielégítése pusztán eszköze.

A cél—eszköz viszony „megfordulásának” vagyunk tanúi a *társadalmi-közösségi* viszonyok vonatkozásában is. A közösség mint erre még visszatérünk — „normális viszonyok között” cél—funkciót tölt be: a pusztá közösségi-együttlét, a közös élvezet a szükséglet és szükségletkielégítés egyik legmagasabb rendű formája. „... a közösségi tevékenység és a közösségi élvezet, azaz az a tevékenység és az az élvezet, amely közvetlenül más emberekkel való *valóságos társaságban* nyilvánul és igazolódik, mindig fenn fog forogni ott, ahol a társadalmiság ama *közvetlen* kifejeződése tartalmának lényegében megalapozott és természetéhez hozzámért.” (*Gazdasági-filozófiai kéziratok*, 70. o.) Az elidegenedés tetőpontján — a kapitalizmusban — azonban megszűnik a voltaképpeni közösség, mivel az áruviszony válik az egyetlen pszeudo-„közösséggé”: a társadalmi célok és tartalmak (ahogy a társadalmi együttlét is) a privát ember privát céljai eszközévé változnak: „Csupán... a »polgári társadalomban« kerülnek a társadalmi összefüggés különböző formái szembe az egyénnel úgy, mint privát céljaira szolgáló pusztá eszközök, mint külsődleges szükségyszerűség.” (*Grundrisse*, 6. o.) Marx — ugyanakkor — úgy látja, hogy a kommunista mozgalom, mint mozgalom, képes — ebben a vonatkozásban — a „cél”—„eszköz” viszony „normalitásának” megteremtésére. A kommunista kézművesek összeföveteleinek célja *eredetileg* a propaganda volt. „De egyszersmind elsajátítanak ezáltal egy új szükségletet, a *társaság szükségletét*, és ami *eszközként* jelenik meg, *cellá* vált.” (Uo., 85. o.) (Kiemelés tőlem. — H. Á.) A közösségi szükséglet (közösség iránti szükséglet) eszköz-szükségletből cél—szükségletté válik

⁴ A munkaidőt a produktivitás növekedése egy ideig folyamatosan csökkentette: a XIX. század közepétől a század végéig a fejlett kapitalista országokban kb. kétharmadára. Fel kell figyelniük azonban arra a tényre, hogy körülbelül már egy évszázada megszűnt a *tényleges* munkaidő csökkenési tendenciája — az átlagot tekintve nem ment napi 8 óra alá. Ma pedig éppen lassú emelkedésnek vagyunk tanúi. Az Egyesült Államokban a *tényleges* munkaidő — közlekedést leszámítva! — már napi 8 és fél 9 óra között ingadozik.

— ezért tükröződik e kommunista munkások arcán „... az emberiség nemessége...” (Uo.)

Végül, de nem utolsósorban: maga a szükségletek *gazdagsága* sem cél, hanem eszköz. „Minden ember arra spekulál, hogy a másiknak új szükségletet teremtsen... Mindenki igyekszik a másik felett egy idegen lényegi erőt teremteni, hogy abban megtalálja saját önhaszna szükségletének kielégítését.” (*Gazdasági-filozófiai kéziratok*, 79. o.) *A kapitalizmus az a kerítő, aki új és új tárgyak termelésével, új és új szükségletek kialakításával az embereket szükségleteik ringyóivá teszi.* A szükségletek számának növekedése sosem válhat igazi gazdagsággá, mivel egy — az individuumoktól idegen, elidegenedett — lényegi erő, a kapitalista termelés növelésének pusztá eszköze: „... a termékek és szükségletek kiterjesztése embertelen, kifinomodott, természetellenes és képzelt sóvárgások leleményes és mindig számító rabszolgájává lesz...” (Uo.)

A probléma jelen elemzésénél elvonatkoztatunk az élvezetek „képzelt” vagy „találékony” mivoltától. „Képzelt” szükségletek ugyanis nincsenek. Hogy pedig mely szükségleteket tekintünk „normálisaknak”, melyeket „rafináltaknak” (negatív akcentussal), az teljességgel a „normalitás” általunk választott értékmeghatározásától függ. De ha ennek megítélésére úgynevezett *objektív* kritériumot keresünk, akkor sem mondhatunk mást, mint hogy egy korban azok a szükségletek voltak „normálisak”, melyeket az emberek ilyenek ítélték, s azok „rafináltak” vagy „természetellenesek”, melyeket az emberek többsége rafináltaknak vagy természetellenesnek értékelt.⁵ Marxnál magánál a „rafinált” szükségletek fogalma meglehetősen kétértelmű. Ezek — részben — az úgynevezett „luxusszükségletek”, melyekről már egyszer kimutattuk, hogy csak ökonómiailag értelmezhetők, filozófiailag irreleváns „szükséglet-csoportot” alkotnak. Másrészről — illetve más összefüggésben — *egy típusú szükségletek „felhalmozásai”, melyek kielégítésére irányuló törekvés nem biztosítja, hanem akadályozza a voltaképpeni gazdag szükségletvilág, a minőségileg sokoldalú szükségletvilág kibontakozását.*

Ha az összkoncepció elemzése során a „rafinált vagy kalkulált” szükségleteket ebben az utóbbi értelemben interpretáljuk, akkor nem túlzás azt állítanunk, hogy Marx felfedezte a „manipulált szükségletek” illetve a „szükségletmanipuláció” problémáját. Nem a szükséglet konkrét minősége teszi az adott szükségletet „manipulálttá”, hanem a következő tényezők: a) A szükségletek új és új tárgyai s ezzel új és új szükségletek ott jönnek létre, ahol a tőke értékesítési szempontjából bizonyos áruk (és az ezekre vonatkozó szükségletek) megtermelése a leginkább kifizetődő. b) Ennek következtében valóban egy „idegen lényegi erő” szükségleteinek kielégítése az előbbinek csupán eszköze (még ha az individuum számára célként

⁵ Erről a problémáról l. *Hipotézis egy marxista értékelmélethez* c. tanulmányomat.

jelenik is meg). c) A tőkés termelés mechanizmusa következtében valóban tipikus az *egy típusú* szükséglet-csoporton belüli szükségletnövelés, az egyedek ezen szükségletek kielégítésére való orientálása, míg egyéb — a tőke értékesítését nem szolgáló vagy ezzel keresztben álló, de az emberi egyéniség számára döntő — szükséglettípusok elsorvadnak vagy nem fejlődnek ki, vagy nem olyan mértékben fejlődnek ki. (Igy pl. az egyéni fogyasztási cikkek állandó új cikkekkel való szaporítása olyan mennyiségű ezekre vonatkozó szükségletet alakít ki, melyek gátjává válnak a szabadidő szükségletének, az utóbbi kifejlődését akadályozzák.) d) Az egyéni szabadság tehát látszólagos: az egyén nem egyénisége szerint, hanem mindenekeleltt a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helye szerint „válogat” a szükségletek tárgyai között, és alakítja ki személyes szükségleteit. e) Az individuum tehát bizonyos vonatkozásban gazdagodik ugyan (szükségeinek tárgyai és szükségletei gyarapodnak), de ennek az egyoldalú gazdagodásnak „más szükségletek nem szabnak határt”, s mivel az individuum sokoldalú kibontakozása *nem cél*, az egyén az egyoldalúan fejlődő szükséglet-csoport *rabszolgájává* válik. Marx elemzése óta a helyzet csak annyiban változott (bár ez a változás jelentős, de nem az itt tárgyalt probléma szempontjából), hogy a manipulált szükségletek már nemcsak a társadalom uralkodó rétegeit jellemzik, hanem — legalábbis a fejlett tőkés országokban — a lakosság többségét.⁶

2. A javak *birtoklására* irányuló szükségletek *végtelenül növekedhetnek*: más szükségletek nem szabnak határt növekedésüknek. Miután a birtoklás elválik a használattól és a közvetlen élvezettől — a birtoklás maga veszi át az élvezet szerepét —, a szükségletek növekedése *kvantitatív* jellegű. Nem birtokolhatok annyit, hogy ne akarjak még *többet* birtokolni; többet akarok birtokolni még akkor is, ha a birtoklott tárgyak konkrét kvalitása közvetlenül semmiféle szükségletemet nem elégíti ki — közömbössé válhatok és válok e konkrét kvalitások iránt. Az, amit birtoklok, nem „fejleszt ki” bennem új, heterogén szükséglettípusokat, mi több, el is korcsosítja azokat. A gyémántkereskedőnek — írja Marx — nincs érzéke a gyémánt esztétikai szépsége iránt, mert benne csak a cse-reérték megtestesítőjét látja. — Az igazi gazdagság — ezzel szemben — heterogén kvalitású szükséglettípusok kifejlődése.

A kvalitás—kvantitás „normális” viszonyának „megfordítója”, a szükségletek kvantifikálódásának megtestesítője és hordozója a *penz*, a pénzviszony. A pénz a társadalmi gazdagság tisztán kvantitatív reprezentánsa. „A pénz *mennyisége* lesz mindinkább egyetlen *hatalmas* tulajdonsága; ahogy a pénz minden lényegét a maga elvonatkoztatására redukál, úgy magát a saját mozgásában *mennyiségi* lényeggé redukálja. A *mérték-*

⁶ Hogy a szükségletmanipuláció elleni lázadás megkezdődött, annak ma — elsősorban az Egyesült Államokban — vagyunk tanúi. Ez a folyamat — ami rendkívül fontos — együtt jár a cél—eszköz elidegenedés „visszafordításával” a *közösség* vonatkozásában is.

nélküliség és mértéktelenség lesz igazi mértékévé.” (Gazdasági-filozófiai iratok, 79. o.)

A pénzviszonyban létrejövő „mértéktelenség” a most idézett *Gazdasági-filozófiai kéziratokban* egyértelműen negatív értékakcentussal van leírva. Említettük azonban, hogy Marxnak a kapitalizmushoz való viszonya a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* és a *Grundrisse* között megváltozik. A *Grundrissében* a kapitalizmus *antinomikus* karakterének feltárása kerül előtérbe, s ennek következtében a szükségletek kvantifikálódása — az antinómia két ellentétes konstituensének megfelelően — kettős értékakcentussal van elemezve. Ezt fejezi ki egy Marxnál igen jelentős *terminusváltás* is. A *Gazdasági-filozófiai kéziratokban* a pénz funkciójának leírásánál az „absztrakt” terminus dominál (emlékszünk: minden lényegyet *absztrakciójára* redukál!), a *Grundrissétől* kezdve viszont ezt a funkciót többnyire az „általános” terminusával határozza meg. Az „absztraktra redukálódás” Marxnál mindig negatív értékakcentusú kifejezés, az „általános” viszont mindig pozitív értékakcentusú. Emlékezzünk csak arra, hogy a munka absztrakt munkára való redukálása (a munkás közömbössége munkája konkrét minőségével szemben mind a munkatermék, mind a tevékenység vonatkozásában) a munka elidegenülésének kulminációja, míg például az „általános munka”, az „általános termelés”, az „általános tudat”, az „általános ipar” az általános gazdagság termelői és kifejeződései. — Persze: csupán hangsúlyeltolódásról beszélhetünk és nem a koncepció gyökeres átalakulásáról. A pénz „általánosságának” gondolata (ha nem is ezzel a terminussal jelölve) a *Gazdasági-filozófiai kéziratokban* is jelen van, „A pénz az *emberiség* külsővé-idegenné vált képessége” (97. o.), míg az a gondolatmenet, amely szerint a pénzviszonyok termelik az „absztrakt” élvezetvágyat, megjelenik ugyan csak egyszer és kivételképpen — a *Grundrissében* is. („A pénz realizálja az absztrakt élvezetvágyat abban a meghatározásában, amely szerint ő a *gazdagság anyagi képviselője.*”) (134. o.) A hangsúlyeltolódás azonban egyértelmű.

A *Grundrissében* a szükségletek kvantifikálódása (szembeállítva a természetes közösségek szükségletrendszerével) egyértelműen mint *elidegenedett fejlődés* van ábrázolva, vagy jobban mondva, mint a fejlődés elidegenedett (de szükségszerű!) formája. Mind az elidegenedés, mind a fejlődés hangsúlyt kap a *Gazdasági-filozófiai kéziratokban*, ahol a kapitalizmus a fichtei „tökéletes bűnösség” reprezentánsa, a főtéma az elidegenedés és nem a fejlődés. A *Grundrissében* a *kvalitás kvantifikálódása a bornírtság meghaladása; a Gazdasági-filozófiai kéziratok* összes témái megjelennek itt — csak más hangszerelésben. A *kvalitás kvantifikálódása* az elidegenedés olyan formája, mely — egy adott történelmi szituációban — utat nyit (és egyedül ez nyithat utat) az általános gazdagság megteremtésének. Az a bizonyos „találékonyosság” a szükségletek új tárgyainak és ezzel új szükségletek megteremtésére — a szükségletek „növelése” *egyazon* szükséglettípuson belül — szintén *fejlődésként*, a fejlődés — ismét csak:

bizonyos történelmi korszakban — *szükségszerű* feltételeként van elemezve. „Amennyiben a munka célja nem egy különös termék, amely különös viszonyban áll az egyed különös szükségleteivel, hanem a pénz, a gazdagság a maga általános formájában, annyiban, először az egyed munkakészsége nem ismer semmiféle határt; ez közömbös különös mivolta iránt, és felölt bármely formát, amely a célnak megfelel; a társadalmi szükséglet számára szolgáló új tárgyak megalkotásában találékonyak bizonyul... Az általános ipar csak akkor lehetséges, amikor minden munkatevékenység az általános gazdagságot termeli, nem pedig annak egy meghatározott formáját...” (*Grundrisse*, 135. o.)

Ugyanakkor: Marx itt is olyan társadalomnak ítéli a kapitalizmust, mely a *kvalitásnak kvantitatív határt szab* — méghozzá két *különböző* vonatkozásban. „A pénzzé való átalakulás, a csereérték általában, mint a termelés határa... *Használati értékek termelésének korlátozása* a csereértéken keresztül; vagy az, hogy a gazdagságnak egy *meghatározott*, tőle magától eltérő formát... kell felölnie, hogy egyáltalában a termelés objektumává váljon.” (*Grundrisse*, 318—319. o.) Melyik ez a két „vonatkozás”? Egyrészt arról van szó, hogy az értékviszonyok határt szabnak a szükségletek új tárgyainak és új szükségletek megteremtésének egy szükségletcsoporton belül is. Itt annak a gondolatnak a szükségletek problémájára való alkalmazásával találkozunk, mely szerint a kapitalista társadalomban csak addig növekszik a produktivitás (addig növekednek számban és minőségben az új használati értékek), amíg ezáltal az érték-többség növekszik. Marx — legalábbis helyenként — feltételezte a kapitalista termelésnek azt a „pontját”, melyben az új szükségleti tárgyak és új szükségletek „termelése” megszűnik (a termelési viszonyok és termelőerők ellentmondása). Már utaltunk arra, hogy — legalábbis az eddigi tapasztalatok szerint — Marx előrelátása nem verifikálódott: a szükségletek „kvantifikálódása” — ebben a vonatkozásban — nem szab határt a kvalitásnak. — A fenti idézetben tartalmazott *másik* vonatkozás azonban mást és többet is mond ennél: azok a használati értékek, melyek nem csereértékek, megszűnnek a termelés tárgyai lenni. A kapitalizmus minden objektivációt „kvantifikál” csak akkor termeli ezeket (és a rájuk vonatkozó szükségleteket), ha „kifizetődnek”. Ebben az értelemben beszél pl. Marx ismételten arról, hogy a kapitalizmus *művészetellenes*.⁷ E művészetellenesség más forrásait elhanyagolva, korlátozzuk elemzésünket a fenti problémára. A kapitalizmus elsősorban olyan művészi objektu-

⁷ A kapitalizmus művészetellenes mivoltának hangsúlyozása természetesen nem azt jelenti, hogy a kapitalista társadalomban nem jönnek létre nagy és jelentős műalkotások. E nagy és jelentős műalkotások azonban máig *kritikaiak*, a polgári társadalom teremtette értékeket szegezik szembe — tudatosan vagy nem tudatosan — a polgári valósággal, azzal a ténnyel, hogy ezek az értékek a kapitalizmusban nem érvényesülnek, nem érvényesülhetnek. Minél fejlettebb a kapitalista társadalom, annál ellenzékibb — ebben az értelemben — a nagy művészet.

mokat termel, melyek csereértéket hordoznak, melyek „hasznot hoznak”. *Ezáltal azonban* az alacsonyrendű művészet szükségleteit termeli mindig magasabb fokon újjá, és a magasrendű művészetre irányuló szükségleteket — legalábbis társadalmi átlagban — elkorcsosítja. Ugyancsak kvantifikálja az ember egész kvalitatív szükségletvilágát, kvázi csereértékké változtatja, „megvásárolhatóvá teszi”, és *elsorvasztja* mindazokat a kvalitatív szükségleteket, melyek nem kvantifikálhatók, meg nem vásárolhatók. — Ezért jelenik meg — éppen a *Grundrissében* s éppen a *pénz* (a tiszta kvantitás) elemzésénél — az *apokalipszis* motívuma. A kvalitatív szükségletek kvantifikálódása — reprezentáljon ez a folyamat bárminő fejlődést, bárminő „általános” gazdagságot — egy *apokaliptikus világot* teremt: „Illi unum consilium habent et virtutem et protestatem suam bestiae tradent... Et ne quis posset emere aut vendere, nisi qui habet characterem aut nomet bestiae, auto numerum nominum ejus.” *Grundrisse*, 148. o. és 889. o.)

De a pénz nemcsak „határt szab” a kvalitásnak, nemcsak kvantifikálja a kvalitatív szükségleteket, nemcsak *elkorcsosítja a nem kvantifikálhatót*, hanem tesz még nagyobb „csodákat” is: *kvantifikálja a nem kvantifikálhatót*, és a kvalitatív szükségleteket *ellentétükre* változtatja. „Ami a *pénz* által számomra való, amit én megfizethetek, azaz amit a pénz megvásárolhat, az *én vagyok*, maga a pénz birtokosa. Amekkora a pénz ereje, akkora az én erőm. A pénz tulajdonságai magamnak — a birtokosának — tulajdonságai és lényegi erői. Azt tehát, ami *vagyok* és amire *képes*, semmiképpen sem egyéniségem határozza meg. ... Én, aki a pénz révén *mindenre*, amire csak emberi szív vágyik, képes vagyok, nem rendelkezem-e minden emberi képességgel? Nem változtatja-e tehát a pénzem minden képességnélküliségemet az ellenkezőjévé?” (*Gazdasági-filozófiai kéziratok*, 96. o.) A jövő társadalmában, a magáért való nembeliesség társadalmában a nembeli lényeg nem idegenedik el többé az emberből, így nem is ölhet *kvantitatív* formát: az emberi szükségletek és képességek *kvalitatívak* lesznek, s ami kvalitatív, az csak kvalitatívra „cserélhető” — még hozzá vele *egynemű* kvalitásra!⁸ — szükségleteink közvetlenül és kvalitatíve viszonyulnak szükségleteink tárgyaihoz. Ezt jelenti a *magántulajdon pozitív megszüntetése*, az egyéni tulajdon világának megszületése. (Egyéni tulajdon egyenlő a szükségletek kvalitatív tárgyai és a kvalitatív szükségletek közvetlen viszonyával.) „Ha az *embert* mint *embert* és viszonyát a világhoz mint emberi viszonyt előfeltételezed, akkor szeretetet csak szeretetért cserélhetsz ki, bizalmat csak bizalomért stb. Ha élvezni akarod a művészetet, akkor művészetileg képzett embernek kell lenned; ha befolyást akarsz gyakorolni más emberekre, akkor olyan embernek kell lenned, aki más emberekre valóban indítatólag és buzdítólag hat. Az emberhez — és a természethez — való viszonyaid mind-

⁸ Ez a gondolat csak a *Gazdasági-filozófiai kéziratokra* jellemző.

egyike *valóságos egyéni* életed meghatározott, akaratod tárgyának megfelelő nyilvánulása kell, hogy legyen.” (Uo., 98. o.)

Meg kell ismételnünk, amit már az előbbieken elmondottunk. A *Grundrissében* a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* minden témája újra megjelenik, csupán más hangszerelésben. A jelenség leírása *azonos*, de az *értékekentus* — relatíve — megváltozik. A „nem kvantifikálható kvantifikálása” ebben a leírásban sem kevésbé elborzasztó, de ami itt — szemben a *Gazdasági-filozófiai kéziratokkal* — hangsúlyt kap, az a *bornírt kvalitatív szükségletek kvantifikálódásában* kifejeződő *elidegenedett fejlődés*. „Amennyiben a pénz általános ekvivalens, a vásárlás egyetemes hatalma (general power of purchasing), minden megvásárolható, minden pénzzé alakítható át. De csupán annyiban alakítható át pénzzé, amennyiben elidegenedik... Az úgynevezett elidegeníthetetlen, örök tulajdonok... tehát összeomlanak a pénz előtt. Hiszen aminthogy minden elidegeníthető is a pénz révén. Mindent lehet birtokolni »kézpénzért«... Minden elsajátítható tehát mindenki által, és csupán a véletlenül múlik, mit tud vagy nem tud az egyed magának megszerezni, mert ez csak a birtokában levő pénztől függ. Ezzel az egyedet magánvalóan mint mindennek urát tételezzük... Nincsen semmi magasabb rendű, semmi szent, mert a pénz révén minden megszerezhető...” (*Grundrisse*, 722/723. o.) (A dőlt betűs kiemelés tőlem — H. Á.) Mert a nembeli lényeg elidegenedésére, minden kvalitás kvantifikálódására volt szükség, ahhoz, hogy a voltaképpen, a „tisza” kvalitatív szükséglet (ugyanis a kvalitatív szükséglet, mint *nem a „természet adta munkamegosztástól feladott”, hanem mint individuális szükséglet egyáltalán*) — ha pusztán lehetősége szerint is — megszülessen.

3. A szükségletek (és képességek) elszegényedésének legfőbb kifejeződése a szükségletek *redukciója*, illetve *homogeneizálódása*. Mind a homogeneizálódás, mind a redukció *egyaránt* jellemző az uralkodó osztályokra és a munkásosztályra, de *nem ugyanabban a formában*.

A *bírás* (Haben) szükséglete az, melyre minden szükséglet redukálódik, s mely minden szükségletet homogeneizál. Csakhogy ez a „bírás” az uralkodó osztályoknál tényleges *birtoklás*: a rá irányuló szükséglet a magántulajdon (és a pénz) egyre növekvő *mennyiségének* szükséglete. A munkás „bírás” szükséglete ezzel szemben pusztán élete fenntartására irányul: azért él, hogy fenn tudja tartani önmagát.

„Az összes fizikai és szellemi érzékek helyébe ennél fogva az összes ilyen érzékek egyszerű elidegenülése, a *bírás* érzéke lépett.” (*Gazdasági-filozófiai kéziratok*, 72. o.) „Mindен szenvedélynek és minden tevékenységnek alá kell tehát merülnie a *kapzsiságban*. A munkásnak csak annyival szabad bírnia, hogy élni akarjon, és csak azért szabad élni akarnia, hogy bírjon.” (Uo., 82. o.) Marx így foglalja össze a szükségletek és képesség redukcióját és homogeneizálódását a kapitalizmusban: „Miénél kevesebb *vagy*,... annál többed *van*...” (Uo., 81. o.)

Mikor Marx a *Gazdasági-filozófiai kéziratokban* azt írja, hogy a munkás „szükséglet nélküli lény” — erről a redukcióról beszél. A munkásnak minden szükségletét „meg kell takarítania”, hogy az egyedülit, mely élete fenntartására irányul, kielégíthesse. „És nemcsak közvetlen érzelkeiden, mint evés stb., kell takarékoskodnod; az általános érdekekkel kapcsolatos részvételt, a részvétet, a bizalmat stb., mindezt meg kell takarítanod magadnak...” (Uo., 82. o.) Eggyel nem takarékoskodhat a munkás: a munkaerejével. De a munkaerő kifejtése (a munka) a kapitalizmus körülményei között szintén „redukciós” folyamat. A munkavégzés maga *nem szükséglete* a munkásnak. A munkamegosztás egyoldalúvá, bornírttá teszi „a legfőbb termelőerőt”. (*Grundrisse*, 325. o.) Ezzel a szükségletek redukciójának és homogenezálásának folyamata bezárul.

De vajon bezárul-e? Már beszéltünk a marxi elmélet egyik legfőbb paradoxonjáról, és még vissza fogunk térni rá: ugyanaz a társadalom, mely a „bírásra” redukálja és a „bírásvággyá” homogenezálja mind az uralgó osztály, mind a munkásosztály szükségletrendszerét — ha más formában is —, kitermeli az ezzel *ellentétes* „radikálás szükségleteket”, melyek a kapitalista társadalmat túlhaladják, melyek „hordozói” a kapitalizmust megdönteni hivatottak. Ahogy már a *Gazdasági-filozófiai kéziratokban* is megfogalmazza: „Erre az abszolút szegénységre kellett redukálni az emberi lényeket, hogy belső gazdaságát magából kivajúdjá.” (Uo. 72. o.)

4. Az „érdek” Marxnál nem általános társadalomfilozófiai kategória. Az érdek, mint az egyéni cselekvés motívuma, nem más, mint a szükségletek „bírásvággyá” való redukciójának kifejeződése. Az „érdek” fogalmának filozófiai általánosításában pedig a „polgári társadalom állapontja” *tűkerözdök*. Az elidegenedés megszüntetésének szerves mozzanata és jellemzője az „érdekmotívum” eltűnése. „A szükséglet vagy az élvezet ezért elvesztette *egoisztikus* természetét, a természet pedig pusztá *hasznosságát*, mivel a haszon *emberi* haszonná vált.” (*Gazdasági-filozófiai kéziratok*, 72. o.)

Itt viszont azonnal egy megjegyzést kell tennünk. Az érett Marx — szemben a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* Marxával a *hasznosság* és *érdek* kategóriáit élesen elkülöníti egymástól.⁹ Emlékszünk: a használati érték fogalmát a „hasznosság”-gal írja le, illetve magyarázza. A *Grundrissetől* *A tőkén* keresztül, egészen a már említett 1881-es Wagner-kritikáig, a „hasznosság” fogalmát mindig pozitív értékakcentussal említi. A „hasznosság” Marx érett műveiben nem más, mint a „javak” tulajdonossága (amikor a természetes koncepcióval dolgozik) vagy az embereknek tevékenységük, illetve élvezetük tárgyaira vonatkozó értékorientációs kategóriája (a nem természetes felfogásban). Magunk részéről az érett Marx

⁹ A *Kommunista Kiállványban* nem a hasznosság, de a „hasznossági viszonyra való redukció” szinonim az érdekviszonnyal.

e különbségtevését tartjuk a probléma szempontjából egyedül relevánsnak. Mivel a probléma elemzésére itt nem térhetünk ki,¹⁰ csupán a filozófiatörténetet idézzük meg „tanúképpen”. A „hasznosság” fogalma már az antik filozófiában központi szerepet töltött be (l. pl. Arisztotelész: „Jó az, ami az ember számára hasznos.”), s nem vesztette el jelentős helyét a középkori gondolkodásban sem. Az „érdek” kategóriáját viszont sem az antik, sem a középkori filozófia nem ismerte.¹¹ Egyedül a polgári filozófia állította központba az egyéni érdek-közérdek kategóriáit, méghozzá annál inkább, mennél „kifejlettebb” volt a polgári társadalom. Az „érdekelmélet” csúcspontját a francia felvilágosodásban és Hegelnél éri el. A polgári filozófia „hasznossági-elmélete” valóban érdekelmélet — a „haszon” és „érdek” kategóriái itt szinonimákká válnak. A kapitalizmus kritikussai nagyon nehezen tudtak szakítani ezzel a „rokonértelműséggel”: inkább egy „citoyen” érdekelméletet állítanak szembe a „burzsoá” érdekelmélettel. Marx zsenialitása abban is kifejeződik, hogy egy mozdulattal söpri félre nemcsak a megoldást, hanem az egész kérdésfeltevést is. Mikor Engels — egy levelében — a stirneri egoizmus-elmélet „racionális magváról” beszél, Marx — válaszában — egyértelműen elutasító. Ezt az egyértelmű elutasítást fejezi ki a Stirner-kritikában, de még később — a *Grundriss*ében — is.¹²

Az érdek fogalom tudományos használatának elutasítása Marxnál (ez természetesen nem vonatkozik a szó mindennapi értelemben vett használatára) nem korlátozódik az úgynevezett „egyéni érdek” fogalmára, hanem kiterjed az úgynevezett „általános érdek” vagy „össztársadalmi érdek” és az ezekkel rokon értelemben használt kategóriákra is. A német ideológiában, továbbá — helyenként — még a *Grundriss*ében a probléma nyílt, a későbbiekben az elutasítás úgy jut kifejezésre, hogy Marx nem használja ezeket a kategóriákat. Ami azonban különösen feltűnő, nem használja az osztályérdek kategóriáját sem. A *Grundriss*ében, *A tőké*ben, a *Bér, ár, haszon*ban, vagy az *Értéktöbblet-elméletek*ben hiába kutatunk az „osztályérdek” fogalma után — egyetlenegyszer sem bukkanunk rá. Még ahol Marx az *osztályharcról* beszél, ott sem használja az „osztályérdek” kifejezést. Nem mintha Marx szerint „osztályérdek” nem létezne. Csak (szerinte pusztán) a kapitalista társadalom *fetisiztikus valóságán belül* értelmezhető motívum, maga is fetisiztikus jellegű. A kapitalista társadalmat túlhaladó osztályharc motívuma ezért nem is

¹⁰ A hasznos—káros kategóriáknak, mint szekunder értékorientációs kategóriáknak részletes elemzését l. *Hipotézis egy marxista értékelmélethez* c. tanulmányomban.

¹¹ Arisztotelészről írott könyvemben ezt — tévesen — az antik társadalom „bornírságának” tudtam be.

¹² Mellékesen megjegyezzük, hogy Marx és Engels e nézeteltérése a kategória későbbi „sorsában” is kifejeződik. Engels megelégedett azzal, hogy az „egyéni érdek” kategóriáját az „osztályérdek” általános kategóriájával cserélje fel; Marx — mint látni fogjuk — tovább ment ennél.

lehet az „osztályérdek” — az igazi, nem fetisisztikus motívum a munkásosztály *radikális szükségletei*. Engels volt az — az *Anti-Dühringben* —, aki az osztályharc — egyik — motívumaként az osztályérdeket jelölte meg, bár — hogy igazságosak legyünk — korántsem olyan kizárólagossággal és egyértelműséggel, mint ahogy az a későbbi marxista elemzésekben (már a II. Internacionálé korszakában is, elsősorban Kautskynál) általánosodott és „megszokottá” vált.

Az egyéni érdek, illetve „általános érdek” vagy akár „osztályérdek” kettőssége Marxnál nem más, mint a *motiváció oldaláról* megragadott kifejeződése annak, hogy a polgári társadalom embere „*burzsoára*” és „*citoyenne*” „szakadt szét”. Az „egyéni érdek” a burzsoá — bevallott — motívuma, az „általános érdek” a citoyen motívuma. Mindkettő *elidegenedett* motiváció, az utóbbinál azonban az elidegenedés *kettős*: az elidegenedett „egyéni érdek” idegenedik el az individuumtól az „általános érdekekben”.

De tekintsük át most e kategória elemzésének legfőbb előfordulási helyeit.

A *szent családban* Marx az „emberi jogok proklamációjával” kapcsolatban a következőket írja: „Ahogyan . . . az antik államnak a rabszolgáság a *természeti bázisa*, úgy a *modern államnak* a polgári társadalom embere, azaz a független, az emberrel csak a magánérdek és a *tudatlan természet*i szükségszerűség köteléke révén összefüggő ember, a szerzés munkájának, valamint a saját és idegen *önös* szükségletének a *rabszolgája*. A modern állam az *általános emberi jogokban* elismerte ezt a természeti bázisát, mint olyat.” (MEM. 2. *A szent család*, 112. o.) Itt a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* gondolatmenete jelenik meg újra — konkrét összefüggésben. A „privátérdek” nem más, mint az úgynevezett „bírásvág”, a szükségletek „redukciójának” eredménye. A „természeti szükségszerűség”, „természeti bázis”, a „rabszolga” kifejezések nem véletlenül játszanak az elemzésben perdöntő szerepet — nem valaminő „feuerbachianus” maradványok, a kérdéskomplexum mindvégig Marx egyik központi gondolata marad. A polgári társadalom ugyanis, az első „tisztá társadalom”, a tisztán társadalmi viszonyokon belül „kvázitermészetként” funkcionál, mivel benne a szükségszerűség mint ökonomiai kényszer uralkodik. A privátérdeke, önzése (saját és mások önzése) „rabszolgájává” lett ember *kvázitermészeti* lény, mivel önzése *kompulzív* jellegű, kváziösztönként funkcionál: vagy követi vagy elpusztul. „Tehát a *természeti szükségszerűség*, az ember lényegi tulajdonságai — bármily elidegenülten jelennek is meg —, az *érdek*, ezek tartják össze a polgári társadalom tagjait, *reális* kötelékük a *polgári*, nem a *politikai* élet.” (Uo., 119. o.)

A *német ideológiában* (Stirnerrel vitázva) fejt ki Marx a legkoherensebben az „általános érdek” (és az „osztályérdek”) *kettős* elidegenedtségét. Ezért az idevágó passzusokat részletesebben idézzük: „Honnan

ered az, hogy a személyes érdekek a személyek dacára mindig osztály-érdekké fejlődnek ki, közösségi érdekekké, amelyek az egyes személyekkel szemben önállósulnak, az önállósulásban általános érdekek alakját öltik, mint ilyenek ellentétbe lépnek a valóságos egyénekkel és ebben az ellentétben, amely szerint általános érdekekként vannak meghatározva, a tudat eszményi, sőt vallási, szent érdekekként képzelheti el őket? Honnan ered az, hogy a személyes érdekeknek ezen az osztályérdekekké való önállósulásán belül az egyén személyes viszonyulásának dologivá kell válnia, elidegenednie, és hogy e viszonyulás egyszerűsége tőle független, az érintkezés által létrehozott hatalomként nélküle fennáll, átváltozik társadalmi viszonyokká, olyan hatalmak sorává, amelyek az egyént meghatározzák, alárendelik, és ezért a képzetben »szent« hatalmakként jelennek meg? Ha Sancho felfogta volna azt a tényt, hogy bizonyos, természetesen nem az akarástól függő *termelési módokon* belül mindig idegen, nemcsak az egyedülálló egyestől, hanem még összességüktől is független gyakorlati hatalmak helyezkednek az ember fölé... Nem jutott volna el ahhoz a hozzá méltó idétlenséghez, hogy a személyes és általános érdek közötti meg hasonlást abból magyarázza, hogy az emberek ezt a meg hasonlást vallásilag is elképzelik, és így vagy úgy tűnnek fel maguknak, ami azonban csak más szó az »elképzelésre.« (MEM, 3. *A német ideológia*, 229—230. o.) (A dőlt betűs kiemelés tőlem — H. Á.)

Mi ennek és egyéb (pl. ui., 230. o.) hasonló fejtegetéseknek a summája? a) Az „általános érdek”, az „osztályérdek” nem pusztán az emberek elképzelésében él, mint egyéni érdekeik ideális ellenpólusa. Az „általános érdek”, illetve „osztályérdek” olyan társadalmi struktúrák kategóriái, melyekben az embertől független *társadalmi hatalmak* uralkodnak, melyek az egyes emberek akarata ellenére érvényesülnek. Tehát a társadalmi viszonyok fetiszizálódása (ami csúcspontját a „tisztá” árutertermelő társadalomban, a kapitalizmusban éri el) tükröződik, fejeződik ki az „általános érdekek” létezésében. b) Az egyéni érdek és az általános vagy osztályérdek *korrelációk*. c) Bármelyik „érdek” „oldalára” helyezkedni — mind teoretikusan, mind pedig praktikusán — annyit jelent, mint *belül* maradni az árutertermelő (kapitalista) társadalmon, elfogadni annak fetiszisztikus karakterét.

„... a kommunisták sem az egoizmust az önfeláldozással, sem az önfeláldozást az egoizmussal szemben nem akarják érvényre juttatni... A teoretikus kommunistákat, az egyetleneket, akiknek idejük van a történelemmel foglalkozni, éppen az különbözteti meg, hogy egyedül ők *fedezték fel* azt, hogy az egész történelemben a „magánemberekként” meghatározott egyének teremtették meg az „általános érdeket”. Tudjuk, hogy ez az ellentét csak *látszólagos*, mert az egyik oldalt, az úgynevezett „általánost”, a másik, a magánérdek hozza folytonosan létre, és az semmiképpen sem önálló történettel bír, önálló hatalom vele szem-

ben, hogy tehát ezt az ellentétet a gyakorlatban folytonosan megsemmisítik és létrehozzák.” (Uo., 230—231. o.)

Az idézet egyértelműen tanúskodik a mellett, hogy a kommunisták nem hivatkozhatnak semmiféle „általános érdekre” (így osztályérdekre sem), nem tekinthetik ezt a *kapitalizmust meghaladó osztályharc* motívumának, mivel az erre a motívumra való apellálás *eo ipso* annyit jelent, mint belülhelyezkedni a kapitalizmus világán. A munkásosztály *érdekeire* hivatkozni ezért csak a kapitalizmust meg nem haladó osztályharcok esetében lehet, és ebben az esetben valóban reális is, mivel *létkategóriára* (az egyéni érdek fetisiztikus korrelatívumára) apellálunk. Ezért nem is csodálkozhatunk azon, hogy az *osztályérdeke*re való — nagyon is nem marxi szellemű — apellálás általánossá vált a II. Internacionálé korszakában. Minden olyan mozgalom, mely magát arra korlátozza, hogy az egyes munkás egoisztikus érdekeinek megfelelő programot adjon (mindenekelőtt a bérharc, mely azt a perspektívát nyújtja, hogy minden munkás többet fog „birtokolni” a társadalmi gazdagságból, az utóbbit, mert a szó szűkebb jelentésében értelmezve), *joggal és reálisan* hivatkozik az „osztályérdekre”.

De vajon Marx nem változtatta-e meg álláspontját ebben a vonatkozásban későbbi műveiben? Már említettük, hogy mind az „általános érdek” vagy „közérdek” kategóriái, mind az „osztályérdek” fogalma alig-alig fordulnak elő tudományos műveiben. Idézzük tehát azt a néhány helyet, ahol mégis előfordulnak, s nézzük meg, milyen értelmezésben.

A *Grundrissében* (az árucseré elemzésénél) a következőket olvashatjuk:¹³ „... hogy a kölcsönhatásosság, melynek megfelelően minden (egyed = H. Á.) egyszerre eszköz és cél, éspedig az egyed célját csak annyiban éri el, amennyiben eszközzé válik, és csupán annyiban válik, eszközzé, amennyiben magát mint öncélt tételezi, amennyiben magáért való lét, — hogy ez a kölcsönhatásosság szükségszerű tény (fact), mint a csere természetes feltétele tételeződik, de mint ilyen, a cserében részt vevő két szubjektum mindegyikének közömbös, és számára a kölcsönhatásosság csak annyiban bír érdekekkel, amennyiben az az ő — a másikat kizáró — saját érdekét, a másokra való vonatkozás nélkül kielégíti. Azaz, a közösségi érdeket, amely az összaktus motívumaként jelentkezik, ugyan mindkét részről elismerik mint tény (fact), de mint olyan, nem motívum, hanem úgyszólván az önmagukra reflektáló különérdekek, a másik érdekével szemben álló egyedi érdek háta mögött keletkezik.” (*Grundrisse*, 155—156. o.) Majd — a problémát összefoglalva —

¹³ A gondolatmenet mutatja, hogy a szükségletek elidegenedésének különböző formái mennyire ugyanazon folyamat különböző *mozzanatai* csupán, ha a világosabb elemzés kedvéért külön is tárgyaltuk őket. Marx ezen a helyen az érdekek elidegenedését (az érdekvizonyt magát) a cél—eszköz elidegenedés egyik megjelenési formájaként tárgyalja.

erre a következtetésre jut: „Az általános érdek éppen az önös érdekek általánossága”. (*Grundrisse*, 156. o.)¹⁴

Ha van is különbség *A német ideológia* elemzése és a *Grundriss*éből idézett passzus között, ez nem érinti az általunk tárgyalt kérdés lényegét. A különbség ugyanis abban áll, hogy *A német ideológia* a problémát szélesebb spektrumban veti fel: az „általános érdek” különböző *formáiról* beszél. Többek között olyan formáiról is, melyben az „általános érdek” lehet *motivum*, ha elidegenedett motiváció is (a citoyent pl. éppen ez motiválja). Itt tehát nemcsak a gazdasági érdekről (mint általános érdekről) van szó, hanem mindenfajta „általánosodott” érdekről, így pl. politikai érdekről, államérdekről is. Miután a *Grundrisse* ismeretett helyén Marx az árucserét elemzi, természetesen, hogy az „általános érdek” analízise a *gazdasági* érdekre korlátozódik.

Hogy azonban ez a különbség a mi szempontunkból érdektelen, könnyen belátható. A „közérdek” itt is „kétszeresen” elidegenedett érdekként van ábrázolva. Az árucseré világa az önzés (egyéni érdekek) egyetemességének világa. A csere szubjektumai egymás számára *közömbösek*, egymásra csak egyéni érdekeik megvalósítása tekintetében vonatkoznak: a *másik* emberre való szükségletnél (mint tudjuk: ez Marx számára a legfőbb, „legemberibb” szükséglet) a redukció totális. A már önmagukban is érdekegyenékékké redukált emberek „háta mögött” érvényesülnek az „általános érdekek”. Az általános érdek ennyiben tehát nem más, mint az egyik ember érdekeinek *korlátozása* a másik érdekeik által, az a struktúra, melyet Hegel *A szellem fenomenológiájában* „szellemi állatvilágnak” nevezett. Az „általános érdek” ennyiben az egyéni érdekek harcának eredményeképpen létrejövő, az egyes emberek céljait és szándékait keresztező *elidegenedett hatalom*. Éppen az a bizonyos „elidegenedett hatalom”, melyről Marx *A német ideológiában* megírta, hogy mindenféle elidegenedett „közérdek” meghatározója, tehát az olyan típusú „általános érdekek” titkának is kulcsa, melyek az embereket motiválják.

Vizsgáljuk meg most az „osztályérdek” fogalmának legdöntőbb előfordulási helyét. A *Bérmunka és tőke*ben (az *egyetlen* olyan munkában, melyben Marx — ha csak két helyen is — az érdek kategóriájával dolgozik) két kurzívált passzust olvashatunk. „*Hogy a tőke érdekei és a munka érdekei ugyanazok, ez csak ennyit jelent: a tőke és a bérmunka egy és ugyanazon viszonynak két oldala. Az egyik feltételezi a másikat, ahogy az uzorás és a tékozló kölcsönösen feltételezik egymást.*” (MEM, 6. *Bérmunka és tőke*, 400. o.) Majd: „Látjuk tehát, hogy még ha a *tőke—bérmunka viszonyon belül* maradunk is, a *tőke érdekei és a bérmunka érdekei homlokegyenest szemben állnak egymással.*” (Uo., 404. o.)

Mindenekelőtt: a probléma a *bérharc* szempontjából van felvetve, az osztályharc olyan formája szempontjából, mely csak a kapitalista társa-

¹⁴ Ugyanezt írja Marx az 1857—58-as kéziratokban is. (*Grundrisse*, 912. o.)

dalmon belül értelmezhető. A „még ha a tőke és bérmunka viszonyain belül is maradunk” ennek következtében felesleges megszorítás, mert bérharc — legalábbis Marx számára — csak bérmunka és tőke viszonylatában képzelhető el. Azok a viszonyok, melyek között tehát „bérmunka” és „tőke” harca folyik, fetisiztikus viszonyok, melyek között az „érdek” kategóriájának használata (mint tudjuk: ez objektív kategória) reális, és az „osztályérdek” fogalma *A német ideológiában* megadott értelmében racionálisan értelmezhető. Mi több: egyedül abban az értelemben értelmezhető racionálisan. Továbbá: Marx nem a „munkásosztály érdekeiről” beszél (ezekről sosem beszél), hanem a *bérmunka* érdekeiről: a *kizsákmányoltság tényéből*, méghozzá a kizsákmányolás egy konkrét formájának tényéből fakadó érdekekről. A munkásosztály ebben a vonatkozásban *redukálódik* a tőkéhez való közvetlen viszonyára: arra a viszonyra, melyben tőke és bérmunka „egyazon viszony két oldala” tehát „kölcönhatás meghatározás”. (Reflexionsbestimmung.) Itt nincs szó — és nem is lehet szó — arról a munkásosztályról, mely meghaladja a kapitalizmust, nincs és nem is lehet szó az „érdekké” nem redukálható radikális szükségletekről.

A jóval későbbben íródott (és részben hasonló problémákat elemző) *Bér, ár, haszonban az „érdek” fogalma még ebben a nagyon szűk értelmezésben sem szerepel. És nem véletlenül. Marx elemzésének középpontjában a szakszervezeti harc bérharcra való „redukálásnak” kritikája áll. A különbség itt nem kvantitatív, hanem kvalitatív. A bérharc, mely — mint láttuk — „belül marad” a kapitalista szisztémán, az „érdekek rendszerén”, minőségileg más, mint az egész *bérrendszer* megszüntetéséért folyó harc, mely a *munkásosztály „történelmi hivatása”,* s melynek motívuma nem az érdek, hanem a radikális szükségletek. „... a szakszervezetek, mint az ellenállás központjai a tőke túlkapásaival szemben, jó szolgálatokat tesznek... *Általános kudarcot vallanak,* amennyiben a fennálló rendszer hatásai ellen vívott gerillaháborúra korlátozódnak, *ahelyett,* hogy egyidejűleg próbálnák a rendszert megváltoztatni, *ahelyett,* hogy szervezett erőiket a *munkásosztály végső felszabadításának, vagyis a bérrendszer végleges eltörlésének emelőjeként használnák fel.*” (MEM. 16. *Bér, ár, profit*, 138. o.) (Kiemelés — H. Á.)*

(Folytatjuk)